

stipuleert dat noch de koning als particuliere kunstverzamelaar noch de rijksmusea met hun aankopen het nationale gevoel poogden te bevorderen; ook bestond er geen ideologische kunst. Van enig kunstbeleid was namelijk geen sprake.

Joke Roelevink geeft een aanzet de veranderingen in het universitaire bestel na het organiek besluit van 1815 te analyseren als een schijneenheid, maar benadrukt aan de andere kant het relatieve succes ervan.

De oppositie tegen het autocratisch beleid van Willem I kwam na 1825 door een grotere politieke bewustwording bij de burgerij goed op gang. De Belgische oppositiepers stond volgens Arthur Vermeersch onder grote invloed van de Franse politieke *réfugiés*, die zich dankzij het liberale persbeleid van de beginjaren met name te Brussel vestigden. Zij waren de agenten van de politieke vernieuwing. Bij een tussenstand van het onderzoek naar de (massale) petitiebeweging van 1828-1829 schetst Luc François het beeld van een falend amalgaam, van een koning die zijn macht niet kon of wilde delen.

De verscheidenheid aan bijdragen in deze bundel werpt nieuw licht op het dualisme tussen oud en nieuw dat kenmerkend is voor de restauratie. Willem I komt met beide benen op de grond te staan, zijn allesomvattend beleid wordt gerelativeerd, zijn bovenmenselijke imago afgebroken. Evenwel houden de samenstellers vast aan de potentiële levenskracht van 's konings politiek, zonder de interne tegenstrijdigheden en inconsequenties te negeren.

Frank J. P. Santegoets

P. Verhoest, e. a., *Telecommunicatie en beleid in België 1830-1991* (Amsterdam: Otto Cramwinckel, 1991, 254 blz., f49,50, ISBN 90 71894 347).

In onze post-industriële samenleving draait vrijwel alles om automatisering, informatisering en telecommunicatie. De belangrijkste sector, de telecommunicatievoorzieningen met kabelnetwerken en etherverbindingen voor allerlei vormen van dataverkeer en communicatie, wordt beheerst door de PTT en waar dit bedrijf nog als staatsbedrijf functioneert en een overheidsmonopolie bezit, is een wezenlijk onderdeel van de infrastructuur voor telecommunicatie daarmee in handen van de staat.

De telecommunicatiemarkt is technisch sterk in beweging. Ook commercieel heeft die markt een grote dynamiek gekregen doordat zij voor allerlei nieuwe groepen interessant is geworden. Leveranciers van randapparatuur (bedrijfstelefooncentrales, mobiele telefoontoestellen) en aanbieders van allerlei tele-informatiediensten (banken, winkeliers, 06-dienstverlening) zorgen voor een toenemende concurrentie. In Nederland heeft Paul Slaa in 1987 onderzoek gedaan naar de ontwikkelingen in de telecommunicatiesector en de positie daarin van de PTT, in casu de overheid (*Telecommunicatie en beleid; de invloed van technologische veranderingen in de telecommunicatie op het beleid van de Nederlandse overheid inzake de PTT*, diss., VU Uitgeverij) en in 1991 verscheen de Belgische tegenvoeter van deze studie. In België is de ontwikkeling van de telecommunicatie in relatie tot het overheidsbeleid dooreen team van drie onderzoekers in kaart gebracht: Pascal Verhoest, Jean-Pierre Vercruysse en Yves Punie van het Centrum voor studie van de nieuwe media en de informatietechnologie van de Vrije Universiteit Brussel.

In deze studie is het beleid beschreven aan de hand van wat in de bestuurskunde het agendavormingsmodel (*agendasetting*) wordt genoemd. Onderzoek naar de agendavorming richt zich op maatschappelijke problemen die de agenda van de overheid (politici en ambtenaren) bereiken en onderwerp van beleid worden. Maar voordat het zo ver is, vindt er over die maatschappelijke problemen publieke discussie plaats. Voordat maatschappelijke problemen hanteerbaar zijn voor de overheid moeten zij worden 'vertaald' in beleidsproblemen en daarbij

raken zij gemakkelijk verstrikt in politieke en vaak ook departementale divergerende belangen, visies en standpunten. Het paspoortproject is daarvan een mooie illustratie. Het beleidsvormingsproces is meestal dan ook geen rationeel en lineair gebeuren, waarin grote allesomvattende concepten worden gerealiseerd, maar moet eerder gezien worden als een proces dat wordt gekenmerkt door een incrementele aanpak, doormodderen en marginale veranderingen.

De auteurs hebben bij wijze van spreken een longitudinaal, een historisch-beschrijvend, onderzoek gedaan. Ze hebben gekeken naar de aandacht die de ontwikkeling van de telecomunicatiesector bij de Belgische overheid heeft gekregen in de vorm van beleidsmaatregelen. De centrale probleemstelling van deze studie is de wijze waarop de Belgische overheid zich in de sector van de telecommunicatie heeft laten gelden. Hun blikveld strekt zich uit van het eerste telegraafmonopolie in de negentiende eeuw, rond 1830 toen de telegrafie nog een marginaal verschijnsel was, tot de oprichting van het zelfstandige overheidsbedrijf Belgacom in 1991. Ofschoon dit overheidsbedrijf nog op verschillende terreinen een wettelijke monopoliepositie is toegekend (de telefoon bijvoorbeeld) treedt deze semi-overheidsdienst in verschillende delen van de sector van de telecommunicatie in feite toch in concurrentie met het particuliere bedrijfsleven. Ook in België geldt overigens, zoals in ons land, dat de overheidsinvloed in de zich razendsnel ontwikkelende telecomunicatiesector nog niet is uitgekristalliseerd. Ook de Europese markt met vrije mededinging speelt hierin een belangrijke en nog onduidelijke rol. Ook voor België geldt dat vooral de technische ontwikkeling de nationale beleidsruimte in de telecommunicatie verkleint en deze gevoelig heeft gemaakt voor allerlei internationale invloeden.

Doordat de auteurs voor hun beschrijving gebruik hebben gemaakt van officiële bronnen, zoals parlementaire stukken en archiefmateriaal van de Belgische PTT, heeft het boek sterk het karakter van 'formele geschiedschrijving'. De analyse beperkt zich daardoor noodgedwongen tot de buitenkant van het beleid zoals dat uit die bronnen is gereconstrueerd. Er zitten dan ook vele onderwerpen in deze studie die om verder en diepgaander onderzoek vragen.

J. H. J. van den Heuvel

H. Geertz, ed., *State and society in Bali. Historical, textual and anthropological approaches* (Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde 146; Leiden: KITLV Press, 1991, 259 blz., f40,-, ISBN 90 6718 031 9).

State and society in Bali is a selection of the papers that were presented at the Bali state and society workshop held at the Koninklijk instituut voor taal-, land-, en volkenkunde, Leiden in 1986. Its long-awaited publication is welcome indeed. The aim of the workshop was to examine 'the changing relationship between state and society in Bali, its nature, its expressions/images and its interpretations, seen from different disciplines' (Editor's Introduction, 1). This collection of seven essays does just that. The editor is to be congratulated for drawing together the common threads of this varied collection of themes and methodologies.

The essays, case studies of particular moments of interaction between state and society in Bali, are organized in more or less chronological order. In the first essay, 'Pura Besakih. Temple-state relations from precolonial to modern times', David Stuart-Fox traces the changing relationship between the all-Bali temple, Pura Besakih, and the state in its various manifestations over several centuries. His article, which is an exemplary product of the interdisciplinary approach that has become the hallmark of Balinese studies in recent years, effectively sets the context of the volume. Each of the subsequent essays resonates against the main themes he draws of the dynamics of the changing relationships between state and society as well as the symbolic and ritual manifestations of those changes.